

УДК 159.9.072:159.922.72

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-2.27>**О. П. Таран**кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Київський університет імені Бориса Грінченка

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ДІТЕЙ 5–7 РОКІВ

Автором проаналізовано сутність поняття «мовна картина світу», його структуру та механізми формування. Мовлення розглядається як найважливіший засіб формування та існування знань про навколишній світ. У статті запропоновано методiku діагностики аспектів концептуальної мовної картини світу дітей 5–7 років. Методика спрямована на виявлення якісних особливостей усвідомлення уявлень про світ (природу, культуру, інших людей крізь призму власного Я), що представлено у мовних образах (концептах) та вербалізовано у експресивному мовленні дитини. Методика – це тест на визначення понять (друг, сім'я, школа, дозвілля, природа, навколишній світ), що аналізуються за допомогою контент-аналізу та визначає два аспекти мовної картини світу: змістовно-понятійний аспект, що розкривається через визначення типів усвідомлення понять (абстрактний, конкретний, якісний); категоріально-презентаційний аспект, що визначає рівень здатності до розгорнутого зв'язного мовлення у ході опису понять (високий, достатній, недостатній та низький).

Разом із тим подано результати пілотажного дослідження, за допомогою якого визначено, що діти з типовим розвитком 5–7 років здатні визначати поняття переважно на конкретному рівні із використанням абстрактних та якісних характеристик, однак переважає недостатній рівень розгорнутого зв'язного мовлення через відсутність чіткості уявленого щодо запропонованих понять. Тобто діти дають переважно короткі відповіді, що розкривають лише певний змістовий аспект поняття. Отже, постає необхідність формувати у дітей більш цілісне уявлення про поняття, що сприятиме глибшому усвідомленню себе, гармонізації їхнього буття, а також допоможе їм успішніше орієнтуватися у світі. Формування системи понять про навколишній світ сприятиме розвитку низки психічних процесів та особистості дитини в цілому, однак необхідно узгоджувати зміст навчання дітей певної вікової групи зі специфічною для них системою уявлень про світ, що відповідають особистісному досвіду дитини.

Ключові слова: образ світу, концепт, зв'язне мовлення, асоціативне мислення, поняття, вербалізація, навколишній світ, психодіагностика.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції гуманізації освіти сприяють зосередженню уваги на формуванні гармонійної особистості дитини та її системній обізнаності про навколишній світ. Так, Л. Шелестова зазначає, що проблема формування картини світу в ранньому онтогенезі є однією з найбільш актуальних у сучасній педагогіці, що зумовлено наявністю соціального замовлення на особистість зі сформованим світоглядом, активною життєвою позицією, реалістичною картиною світу [1, с. 29]. Відображення більш глибоких, суттєвих характеристик світу, на думку О. Кононко, утворює ядерні структури образу світу, рівень символічної знакової репрезентації світу, що формується в індивідуальній психіці суб'єкта на основі засвоєння системи вироблених суспільством значень, закріплених у мові, предметах культури, нормах і еталопах діяльності. Система цих значень утворює відображений простір діяльності людини в реальному світі, який будується за законами цього світу. Отже, вивчення особливостей сформованості аспектів дитячої картини світу є передумовою її системного формування в сучасному освітньому просторі [2].

Аналіз останніх джерел та публікацій.

Поняття «картина світу» є міждисциплінарним поняттям, оскільки його розгляд здійснювався в межах різних наукових галузей, а саме: у фізиці, філософії, соціології, етнології, антропології, мистецтві, педагогіці, психології, лінгвістиці. У роботах, що належать до галузі лінгвістичних досліджень, поняття «картина світу» вживається як синонім до поняття «мовна картина світу» або «культурна картина світу», за умов вивчення мовної комунікації, лексичного та семантичного складу певної мови.

Так, за Т. Бірець та О. Залужною, мовна картина світу є частиною загальнонаукової, підсистемою концептуальної картини світу, вміщуючи ті її компоненти, які співвідносяться із мовними знаками. Вона є передумовою і формувальним чинником спеціальних картин світу, тобто людина здатна сприймати і розуміти світ, а отже, і саму себе завдяки мові, в якій закріплюється загальнолюдський і національний досвід [3, с. 44].

Мовна картина світу визначається як сукупність знань про світ, відображених у мовному та

мовленнєвому матеріалі (в лексичі, фразеології, граматиці) та є динамічною. Тобто вона змінюється одночасно з пізнанням самого світу, а мовна картина світу конкретної особистості розвивається відповідно до набуття нею фізичного та культурного досвіду [4, с. 5].

За допомогою мови людина пізнає світ і реалізує себе у світі. Загальну картину світу людина опановує через мовну картину світу: всю структуру мови можна зіставити зі структурою світу, картина світу як сукупність знань людини про світ підмінюється картиною світу, що є в мові, тобто мовною картиною світу [5].

Отже, мова є найважливішим засобом формування та існування знань людини про світ. Уся система знань містить важливу культурну інформацію і знаходить своє конкретне вираження у вигляді ментальних образів, система яких існує як модель реального світу. Така картина світу, що створена й існує незалежно від окремої особистості, є необхідним моментом життєдіяльності людини.

Мета статті. Основною метою цієї роботи є можливість запропонувати та обґрунтувати авторську методику діагностики аспектів концептуальної мовної картини світу дітей 5–7 років.

Виклад основного матеріалу. *Теоретичним підґрунтям розроблення методики* постають низка ідей, що стосуються структури та механізмів формування мовної картини світу дитини. Так, за Л. Шелестовою, картина світу є єдністю трьох компонентів: когнітивного (усвідомлення закономірностей чотирьох світів: природи, культури, інших людей та власного Я); емоційно-ціннісного (усвідомлення власної моральної/аморальної орієнтації у ставленні до світу); діяльнісного (здатність регулювати власну поведінку відповідно до власного світорозуміння та моральної/аморальної орієнтації у ставленні до світу. Вивчення картини світу на основі системного підходу, на її думку, передбачає виділення таких критеріїв оцінювання рівня її сформованості, а саме: якість уявлень про світ; тип ставлення до світу; характер дій стосовно світу [6, с. 24].

Дж. Брунер вказував на наявність трьох способів суб'єктивного уявлення світу – це дії, наочні образи та знаки мови. Кожен з цих способів кодування інформації – дієвий, образний, символічний – відображає події особливим чином [7]. На основі ідей Дж. Брунера М. Холодна робить припущення, що у структурі зрілого інтелекту переробка інформації одночасно відбувається як мінімум у системі трьох основних модальностей досвіду: 1) через знак (словесно-мовленнєвий спосіб кодування інформації); 2) через образ (візуально-просторовий спосіб кодування інформації); 3) через чуттєве враження (чуттєво сенсорний спосіб кодування інформації). Тобто коли людина щось усві-

домлює, то це визначається словами, представлено у мисленні та відчувається [8, с. 181].

Отже, мовна картина світу дитини розвивається й ускладнюється через пізнання навколишньої дійсності, явища і предмети якої представлено у свідомості дитини у вигляді образів. Думка дитини проходить шлях від образу, що формується на основі чуттєвої діяльності, до поняття, а потім до слова.

Так, як зазначають З. Попова та І. Стернін, основним структурним елементом мовної картини світу є концепт, у створенні якого особливу роль виконує образний компонент. Образний компонент складається з двох елементів – перцептивного образу і когнітивного (метафоричного) образу, які одночасно відображають образні характеристики предмета чи явища, які концептуалізуються [9].

На думку О. Кононко, у побудові «образу світу» беруть участь просторово-часові уявлення та внутрішнє мовлення, завдяки якому «образ світу» оформлюється у вигляді абстрактних понять, описується з допомогою ключових слів, типізується [2].

Мовні образи, за Л. Магдалиною, є базовими компонентами мовної картини світу, що формується на мисленнєвому (поняттєвому, концептуальному) рівні і є відображенням у мовному (вербальному) просторі людського досвіду. Мовний образ, на думку автора, є способом вербалізації концептуальної картини світу в свідомості мовця і виступає відображенням концепту в мовній системі або в індивідуальному авторському мовленні. Словесний образ тісно пов'язаний із асоціативним мисленням, значним розширенням семантичних зв'язків слова, поєднанням первинного поняттєвого змісту з вторинним експресивним [10, с. 60–63].

Спрямованість методики. Методика спрямована на дослідження когнітивного компонента психологічної картини світу (мовної картини світу), а саме якості усвідомлення уявлень про світ (природу, культуру, інших людей крізь призму власного Я), що представлено у мовних образах (концептах) та вербалізовано у експресивному мовленні дитини.

Зміст методики. Це типовий тест визначення понять, що стосуються основних сфер життєдіяльності дитини. Дитині пропонується дати визначення, пояснити зміст 6 понять (друг, сім'я, школа, дозвілля, природа, навколишній світ). У протокол дослідження фіксується відповідь дитини (мовою оригіналу). У ході обробки результатів за методом контент-аналізу визначаються змістовно-понятійний та категоріально-презентаційний аспекти мовної картини світу дитини.

Хід проведення. Дитині подається інструкція: «Слухай уважно: я назву слово, а ти поясни, що воно означає». Інструкція повторюється після

виконання кожного завдання. В інструкції змінюється лише слово, що потребує визначення. Записується повна відповідь дитини.

Обробка результатів відбувається за допомогою контент-аналізу кожної відповіді. Оцінювання змістовно-понятійного аспекту мовної картини світу дитини передбачає визначення типу якості усвідомлення понять, а саме абстрактний, конкретний, якісний. Докладний опис системи оцінювання подано у таблиці 1.

У ході оцінювання за характером відповідей за всіма поняттями може визначитися переважний тип змістовно-понятійного аспекту мовної картини світу дитини: абстрактний, конкретний, якісний, комбінований (абстрактно-конкретний, конкретно-якісний тощо) або комплексний (абстрактно-конкретно-якісний). Звичайно, комплексний тип опису понять вказує на його цілісне уявлення та здатність до всебічного розуміння змісту понять.

Оцінювання категоріально-презентаційного аспекту мовної картини світу дитини відбувається за аналізом повноти відповіді та визначається рівень здатності до розгорнутого зв'язного мовлення у ході опису понять (високий, достатній, недостатній та низький). Докладний опис системи оцінювання подано у таблиці 2.

За допомогою цього аспекту визначається рівень здатності до розгорнутого зв'язного мовлення дитини. Тобто наскільки повно та всебічно дитина може розкрити поняття, вказуючи на базові змістовні характеристики.

У ході розроблення методики нами було проведено пілотажне дослідження аспектів концептуальної мовної картини світу дітей 5–7 років. Дослідження було проведено у навчальних освітніх закладах міста Києва. Вибірку склали 30 учнів перших класів з типовим розвитком.

Отримані результати щодо особливостей сформованості першого змістовно-понятійного аспекту мовної картини світу у досліджуваних подано у таблиці 3.

З огляду на отримані результати дослідження, зазначимо, що під час обробки результатів нами було підраховано кількість проявів відповідей кожного типу стосовно загальної вибірки. Тобто були досліджувані, які не дали визначення певних понять взагалі, а також були досліджувані, які дали одночасно по кілька типів відповідей. Це нами було зроблено з метою визначити, яке з понять є більш зрозумілим дітям.

Таким чином, для учнів першого класу найбільш зрозумілими поняттями стали «природа» та «сім'я». Ці поняття діти пояснювали на всіх рівнях – абстрактному, конкретному та якісному. Поняття «друг» (83%) та «школа» (92%) діти пояснювали переважно на конкретному рівні, вказуючи на конкретні ознаки. Також переважно на конкретному рівні (63%) досліджувані розкривали поняття дозвілля, однак це поняття вдалося визначити не всім дітям. Найскладнішим стало для досліджуваних дати визначення поняття «навколишній світ», хоча і були відповіді всіх типів абстрактного (20%), конкретного (33%) та якіс-

Таблиця 1

Система оцінювання змістовно-понятійного аспекту мовної картини світу дитини

Тип	Характеристика	Приклад
Абстрактний	Розкриття змісту поняття через інше абстрактне поняття, явище або процес.	Сім'я – це мій захист; коли ти любиш; коли всі вдома. Природа – там, де можна відпочивати та брати сили; вона надихає художників; вона створила людину. Друг – це мир; завжди поряд.
Конкретний	Розкриває зміст через опис структури, дії, конкретних предметів.	Природа – там, де я гуляю, ростуть дерева, світить сонце; рослини, метелики, гусінь, квіти; загорати, плавати, кататись на скейті влітку. Сім'я – Я, мама, тато, бабуся, дідусь; де я живу вдома з батьками; мама і тато заробляють гроші, бабуся піклується про здоров'я дитини. Друг – той, хто дружить, розмовляє та може допомогти; той, з ким цікаво грати.
Якісний	Розкриття змісту через опис характеристик за допомогою прикметників.	Сім'я – багата; велика; хороша. Природа – гарна.

Таблиця 2

Система оцінювання категоріально-презентаційного аспекту мовної картини світу дитини

Рівень	Характеристика	Приклад
Високий	Складна відповідь, складається з різних змістових категорій та кількох коротких речень.	Навколишній світ – це те, що біля тебе, навколо тебе, це прекрасне – природа, чисте повітря, його треба захищати.
Достатній	Одна категорія, але декілька відповідей, уточнень.	Навколишній світ – наш дім, в якому ми живемо, наша Україна; гарний, прекрасний, добрий; це друзі, родичі, вся родина.
Недостатній	Одна змістовна відповідь.	Навколишній світ – це природа; це те, що у всьому світі; це там, де я живу.
Низький	Відсутність або неадекватність відповіді.	

Таблиця 3

Результати пілотажного дослідження змістовно-понятійного аспекту мовної картини світу дітей

Поняття	Типи		
	Абстрактний	Конкретний	Якісний
Друг	10%	83%	7%
Сім'я	33%	53%	14%
Школа	4%	92%	4%
Дозвілля	20%	63%	4%
Природа	33%	57%	17%
Навколишній світ	20%	33%	13%

ного (13%), однак третина досліджуваних не дала визначення цьому поняттю.

Також нами проаналізовано отримані результати щодо особливостей сформованості другого категоріально-презентаційного аспекту мовної картини світу у досліджуваних учнів перших класів, що подано у таблиці 4.

Аналіз результатів дослідження категоріально-презентаційного аспекту мовної картини світу також підтверджує, що поняття «навколишній світ» є найскладнішим для визначення із запропонованих.

Поняття «природа» для учнів виявилось найзмістовнішим, оскільки досліджувані змогли дати розгорнуте та зв'язне визначення переважно на високому (23%) та достатньому (50%) рівнях. Міра здатності до пояснення поняття «дозвілля» виявлена переважно на достатньому (33%) та недостатньому (30%) рівнях, при цьому наявний високий рівень пояснення цього поняття у 17% досліджуваних, а також нездатність визначити це поняття у 20% досліджуваних.

Зазначимо, що стосовно понять «друг», «сім'я» та «школа» всі діти дали відповіді. Так, дещо більше половини з досліджуваних визначили ці поняття на недостатньому рівні, тобто простими фразами, що визначають зміст поняття, а інша частина досліджуваних визначила поняття на середньому та високому рівнях.

Отже, діти 7 років молодшого шкільного віку здатні до усвідомлення переважно конкретних ознак запропонованих у дослідженні понять, тобто отримані результати свідчать про необхідність системного формування у дітей цієї вибірки розгорнутого розуміння змісту визначених у дослідженні понять.

Висновки і пропозиції. Таким чином, можемо зазначити, що дослідження мовної картини світу дитини вимагає складної процедури обробки та інтерпретації результатів дослідження.

Запропонована методика орієнтована на визначення міри розуміння дітьми знайомих для них понять та здатності їх пояснити засобами розгорнутого зв'язного мовлення. Пілотажне дослідження довело можливість застосування методики діагностики аспектів концептуальної мовної картини світу для діагностики дітей 5–7 років.

Результати пілотажного дослідження виявили, що досліджувані учні першого класу з типовим розвитком здатні визначати поняття переважно на конкретному рівні з використанням абстрактних та якісних характеристик, однак у них переважає недостатній рівень розгорнутого зв'язного мовлення через відсутність чіткості уявлення щодо запропонованих понять. Найскладнішими поняттями для визначення виявились «навколишній світ» та «дозвілля». Поняття «природа» для дітей постало найзмістовнішим, тобто викликало більше різноманітних асоціацій. Більш конкретними та знайомими поняттям були «друг», «сім'я» та «школа», оскільки всі досліджувані дали визначення цим поняттям, хоча і переважно на недостатньому рівні.

Формування концептуальної мовної картини світу є складним механізмом, в якому беруть участь усі психічні процеси. Так, за Л. Магдаліною, для усвідомлення суті нового слова виникає проблема збагачення уяви конкретним змістом, формуються асоціації, що пов'язані з виділенням змісту шляхом аналізу і порівняння із раніше відомим, усвідомленим. Внутрішні зв'язки і відношення між предметами і явищами встановлюються за допомогою мислення. Під час розкриття зв'язків і

Таблиця 4

Результати пілотажного дослідження категоріально-презентаційного аспекту мовної картини світу дитини

Поняття	Рівень			
	Високий	Достатній	Недостатній	Низький
Друг	27%	17%	56%	0%
Сім'я	7%	27%	66%	0%
Школа	15%	30%	55%	0%
Дозвілля	17%	33%	30%	20%
Природа	23%	50%	17%	10%
Навколишній світ	4%	13%	47%	36%

закономірностей здійснюється перехід від чуттєвого сприйняття до абстрактного мислення, що і є основним законом формування поняття, яке несе в собі основні особливості явища або предмета. Для закріплення цієї сформованої асоціації увага спрямовується на перенесення значення слова у ситуації його вживаності. Словесні образи підсилюються, увиразнюються за рахунок емоційно-експресивних відтінків [10, с. 60].

Недостатність сформованості зазначених понять вказує на необхідність розроблення методик формування концептуальних аспектів мовної картини світу з урахуванням визначених механізмів побудови понять та узгодження змісту навчання дітей певної вікової групи зі специфічною для них системою уявлень про світ, що відповідають їхнім потребам та особистісному досвіду.

Література:

1. Шелестова Л.В. Дидактичні засади формування картини світу у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра пед. наук : 13.00.09. Тернопіль, 2017. 45 с.
2. Кононко О.Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника : навчально-методичний посібник. До Базової прогр. розв. дитини дошк. віку «Я у Світі». Київ : Світоч, 2009. 208 с.
3. Бірець Т.О., Залужна О.О. Мовна картина світу у контексті сучасної лінгвістичної думки. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2019. Вип. 11. Т. 1. С. 42–45.
4. Андреева И.В. Ценностная картина мира как лингвистическая и философская категория. *Аналитика культурологии*. 2006. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/tsennostnaya-kartina-mira-kak-lingvisticheskaya-i-filosofskaya-kategoriya> (дата звернення: 9.10.2019).
5. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и в языке. Москва : «ЛИБРОКОМ», 2016. 120 с.
6. Шелестова Л.В. До питання діагностики рівня сформованості картини світу дітей старшого дошкільного віку. *Вісник Інституту розвитку дитини*. 2013. Вип. 29. С. 123–129.
7. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. Москва : Директмедиа Паблишинг, 2008. 782 с.
8. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. Москва : Изд-во «Барс», 1997. 392 с.
9. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. Москва, Берлин : Директ-Медиа, 2015. 101 с.
10. Магдалина Л. Мовний образ як компонент мовної картини світу. *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія»*. Вип. 27. 2018. С. 55–66.

Taran O. P. Methodical aspects of research of the linguistic picture of the world of children of 5–7 years

The author analyzes the concept of a linguistic picture of the world, its structure and formation mechanisms. Speech is considered as the most important means of the formation and existence of knowledge about the world. The article proposes a method for diagnosing aspects of the conceptual language picture of the world of children 5–7 years old. The technique is aimed at identifying the qualitative features of the awareness of ideas about the world (nature, culture, other people and about yourself), which is presented in linguistic images (concepts) and verbalized in the expressive speech of the child. The methodology defines two aspects of the linguistic picture of the world, the conceptual and substantive aspect and the categorically presentation aspect.

The results of a pilot study are presented, with the help of which it is determined that children with a typical development of 5–7 years old are able to define a concept mainly at a specific level using abstract and qualitative characteristics, however, an insufficient level of detailed coherent speech prevails due to the lack of clarity of understanding of the proposed concepts. Children give mostly short answers that reveal only a certain substantial aspect of the concept. The most difficult concepts to define were “the world around” and “leisure”. The concept of “nature” has more diverse associations. The concepts of “friend”, “family” and “school” are more understandable for children.

So, the need arises to form a more holistic understanding of the concept in children, which will contribute to a deeper self-awareness, harmonization of their being, and also help them more successfully navigate the world. The formation of a system of concepts about the surrounding world will contribute to the development of a number of mental processes and the personality of the child as a whole, however, it is necessary to coordinate the content of the education of children of a certain age group with their specific system of ideas about the world, corresponding to the personal experience of the child.

Key words: image of the world, connected speech, associative thinking, concept, verbalization, world around us, psychodiagnostics.